

УКРАЇНА МІЖ ОБ'ЄДНАНОЮ ЄВРОПОЮ І РОСІЄЮ:

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІДНОСИН
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДРУКОВАНИХ ЗМІ)

У статті проаналізовано дискусійні експертно-аналітичні оцінки з питань зовнішніх орієнтацій України у 2013-2014 роках. Особливе увагу приділено матеріалам зовнішньополітичної експертизи у провідних загальнополітичних виданнях. Зроблено висновок, що помірковані і достатньо об'єктивні оцінки щодо розвитку подій стосовно підписання договору про асоціацію з ЄС давалися експертами і оглядачами політичних тижневиків “Коментарі”, “Дзеркало тижня”, “Фокус”, а також щоденної газети “День”.

Ключові слова: Україна, ЄС, РФ, зовнішньополітична експертиза, друковані ЗМІ, відносини по лінії Схід-Захід.

182

В статье проанализированы дискуссионные экспертно-аналитические оценки по вопросам внешней политики Украины в 2013-2014 годах. Особое внимание уделено материалам внешнеполитической экспертизы в ведущих общеполитических изданиях. Сделан вывод, что умеренные и достаточно объективные оценки по развитию событий относительно подписания соглашения об ассоциации с ЕС давались экспертами и обозревателями политических еженедельников “Комментарии”, “Зеркало недели”, “Фокус”, а также ежедневной газеты “День”.

Ключевые слова: Украина, ЕС, РФ, внешнеполитическая экспертиза, печатные СМИ, отношения по линии Восток-Запад.

In the article there were analyzed the debatable expert and analytical assessments on the issues of foreign orientations of Ukrainian 2013-2014. The particular attention was paid to the materials of foreign policy expertise in the leading generally political editions. The conclusion has been made that the moderate and sufficiently objective assessments concerning the course of events of the signing of Association Agreement with the EU were provided by the expert sand observers of political weeklies “Komentari”, “Dzerkalo tyzhnya”, “Fokus”, and the daily newspaper “Den”.

Keywords: Ukraine, the EU, RF, foreign policy expertise, printed media, relations on the East-West line.

В нових геополітичних та геоекономічних умовах, які почали складатися у регіоні ЦСЄ в 2013-2014 роках усе більшого значення набувають проблеми цивілізаційного вибору, насамперед, для тих держав, котрі прагнуть відійти від традиційного комуністичного минулого і насправді заради більш стабільного й передбачуваного розвитку подолати протистояння по лінії Схід-Захід. Вказана проблематика є актуальною насамперед для сучасної України і вона знайшла відображення на сторінках якісних ЗМІ, у поточних політичних та більш глибоких експертних оцінках.

Тема запропонованої статті торкається вкрай важливих й дискусійних проблем відносин України з ЄС і Російською Федерацією у контексті суспільно-політичної кризи в нашій країні, викликаній насамперед відмовою президента В.Януковича підписати відому Угоду про асоціацію з ЄС на Вільнюському саміті восени минулого року. У центрі уваги експертні й аналітичні оцінки з цього приводу, котрі друкувалися на сторінках багатьох якісних ЗМІ.

183

Підкреслимо, що ця тематика не була предметом спеціальних досліджень вітчизняних науковців. Деякі важливі експертні оцінки, аналізуючи зусилля України з приводу укладення нової базової угоди з ЄС, подає сучасна дослідниця Т.В. Сидорук [1, с.216-237], яка також відзначає необхідність значного посилення “трансформативної сили” ЄС у регіоні Східної Європи. У дисертаційному дослідженні Т.В. Андрющенко зазначається, що намагання України досягти рівня “центрів випереджального розвитку” (Західного, Північноатлантичного і, частково, Далекосхідного) наштовхується на ряд перешкод і модель поведінки України полягатиме у поступовій орієнтації на кращі європейські і світові взірці [2]. Окремі аспекти експертної та громадської думки у контексті налагодження Україною продуктивних взаємин із сусідніми державами у регіоні ЦСЄ дослідив вітчизняний дослідник П.П.Черник [3]. В цілому ж можна констатувати, що однією з провідних тем відзначених досліджень була і залишається сьогодні проблема формування сприятливого міжнародного середовища для здійснення завдань державного будівництва України та відображення цих процесів у ЗМІ та у громадській думці.

Метою даної статті є аналіз дискусійних експертно-аналітичних оцінок з питань зовнішніх орієнтацій України у 2013-2014 роках. Осо-

блыве значення при цьому мають матеріали зовнішньополітичної експертизи у таких тижневиках як “Коментарі”, “Дзеркало тижня”, “Фокус, а також щоденної газети “День”.

184 — Переходячи до викладу основного матеріалу, зупинимось на-самперед на передумовах, котрі склалися напередодні саміту у Вільнюсі і чинниках, котрі не сприяли підписанню Україною договору про асоціацію з ЄС. Як зазначає більшість експертів виконання сформульованих Радою ЄС ще в грудні 2012 р. вимог до України й уточнених дещо пізніше (т.зв. список Фюле) фактично зволікалося українською владою. Відтоді, як зазначає у спеціальному аналітико-прогностичному спільному випуску “Українського тижня” з журналом “The Economist”, аналітик Л.Александров, більшу частину 2013 р. українська влада активно демонструвала, “хоча радше імітувала” їх виконання. Зокрема були внесені половинчасті зміни до українського законодавства, а також звільнено частину жертв вибіркового правосуддя. Водночас затягування владою з виконанням умов постійно породжувало сумніви щодо мотивів поведінки В.Януковича у контексті подібної “псевдоінтеграції”. Аналітик припускає і такий варіант: чи не було усе це “лише грою на нервах Путіна”, щоб змусити його до більших поступок, приміром, у вигляді багатомільярдних кредитів та зменшення ціни на газ в обмін “на відмову від Угоди про асоціацію з ЄС” [4, с.126]. В такій ситуації про продовження якихось суттєвих соціально-економічних реформ вряд чи можна було вести мову. Не випадково, аналізуючи суспільно-політичну ситуацію останніх місяців президентства В.Януковича, відомий американський експерт з посткомуністичних трансформацій Андерс Аслунд підкреслив: “Можна стверджувати, що президентство Януковича з погляду реформ вже закінчилося. Нині йдеться тільки про його виживання та утримання біля керма” [5, с.25]. Наведемо у зв’язку з цим слова тодішнього міністра юстиції О.Лавриновича, який зауважив таке: вже “за рік до непідписання угоди було видно, що питання євроінтеграції перестало бути реальним напрямком державної політики. Як це реалізується, було лише питання часу” [6].

Інший аналітик Олександр Крамар, у спільному українсько-британському аналітичному щорічнику, зауважив щодо двох можливих сценаріїв у разі поразки чи перемоги Євромайдану. У разі поразки проєвропейського руху нас очікують “екстремальні варіанти

утримання влади у 2015 році”, а також “посилення залежності від Росії та ізоляцію від Заходу”. У разі ж розгортання іншого, на початках позитивного сценарію, Росія, на думку аналітика, “може інспірувати сепаратистські виступи в деяких південно-східних регіонах (щонайменше в Криму та Севастополі)”, а також намагатися дестабілізувати ситуацію у решті прикордонних регіонів з “подальшим розігруванням придністровсько-абхазького сценарію” [7, с.125].

Цікаво, що напередодні саміту у Вільнюсі (листопад 2013 р.) відомий політичний експерт Д.Видрін, який останні роки був близький до президента В.Януковича, дав протилежний – досить оптимістичний прогноз щодо можливого підписання Україною Угоди про Асоціацію. На запитання кореспондента “Вести. Репортер” (яке, до речі, вирізнялося більш проросійськими симпатіями), чим все-таки завершиться саміт у Вільнюсі, експерт відповів: “Обміном дорогими авторучками, якими підпишуть Асоціацію з ЄС, і початком довгої, дуже довгої дороги у Європу” [8, с.12]. Так і сталося, але вже з іншим президентом України.

185

Зазначимо, що тоді спостерігалися й “половинчасті” сценарії розвитку подій. Ще в жовтні 2013 року дехто з експертів й політичних оглядачів виступав з прогнозами про можливість “часткового” укладення Асоціації з ЄС. Вважалося навіть, що недовершена асоціація – це своєрідна “золота карта” для діючого президента. За таким сценарієм у дію б вступала насамперед економічна частина Угоди з ЄС, а політична, де передбачалося дійсно суттєве зближення з ЄС (боротьба з корупцією, свобода слова, робота спільних політичних інститутів) з огляду на необхідність її ратифікації 28-ма країнами ЄС відкладалася б у “довгу шуфляду” [9, с.18].

Досить велика кількість публікацій у ЗМІ у такому контексті була присвячена розвитку відносин України з РФ. У цікавій й місткій за змістом й експертними оцінками невеликій статті політичного оглядача журналу “Фокус” Василя Кнайпи, присвяченій розвитку взаємин між РФ і Україною восени 2013 і у середньостроковій перспективі, зокрема відзначався новий/старий тренд розвитку двосторонніх відносин, коли “Росія знову допомагає Україні”. Це стало можливим після “напівтаємних зустрічей” президентів В.Януковича і В.Путіна, які відбулися 27 жовтня і 9 листопада. Однак, незважаючи на певні економічні преференції й головне – кре-

дит у 15 млрд. доларів, з точки зору далекосяжних вигод, на думку експерта, Україна вряд чи виграє. Адже, до прикладу, у випадку розподілу (спільної експлуатації вітчизняної ГТС), РФ й надалі продовжуватиме будівництво Південного потоку в обхід України. Таким чином, українська сторона залишається “у ситуації цугцванга” – адже і відмова, і згода віддати РФ половину “труби” однаково призведуть у перспективі до “втрати сенсу існування цієї ГТС як такої” [10, с.8].

186 — Автор констатував також, що можлива “втеча України на Захід” спроможна значно скоротити час створення в сусідній Росії промислових потужностей у тих сферах, де вона залежить від України. Ідеться про виробництво деяких металевих труб, вертолїтних двигунів тощо. І, цілком зрозуміло, що у Москві виходять з тієї логіки, що конкурент має бути витіснений з подібних ринків. Росія не зацікавлена, на думку В.Кнайпи, не тільки розвивати український енерготранзит, але й потуги машинобудування, агропромислового комплексу, а також авіаційної та космічної сфери. Отже, загальний висновок експерта: РФ покращає відносини з Україною з тим, щоби “відбудувавши” власні потужності, “різко погіршити їх” і у відносинах по лінії Київ – Москва згодом залишаться у переважній частці галузей лише “закони конкуренції” [10, с.8].

Однією з проблемних тем у відносинах України “зі Сходом і Заходом” була і залишається проблема “вивільнення від газових кайданів” Росії. І тут знову погляд офіційного Києва повертається у бік західних партнерів: багато хто з експертів і політиків сподіваються на вирішення питання за рахунок реверсних поставок. Оглядач тижневика “Коментарі” Вікторія Пода пише, посиляючись на офіційних осіб, що саме реверсні поставки з Польщі, Словаччини, Угорщини та інших країн ЄС “найближчим часом можуть покрити сто відсотків потреб в блакитному паливі”, зрозуміло, з врахуванням власного видобутку. Лідер БЮТ Ю.Тимошенко подала не такий оптимістичний прогноз: на її думку таке можливе лише у 2020 році [11, с.15].

Як зазначає В.Пода, мало хто пам’ятає, але ще 40 років тому Україна сама видобувала по 68,7 млрд. куб. метрів газу щорічно. Однак наприкінці 1970-х цей показник почав знижуватись. Причин було дві. По-перше, вичерпувалися вже відкриті родовища. По-друге, саме тоді значно скоротилися обсяги геологорозвідувальних

робіт, оскільки всі кошти було кинуте на освоєння родовищ у Західному Сибіру [11, с.15].

Варто зрозуміти, що одним з факторів, який серйозно вплинув на те, що Янукович та його найближче оточення самі намагалися вийти на прямі стосунки з “Газпромом”, була поразка в боротьбі за владу й комерційні впливи політиків “газової групи”. Першим з неї, хто опинився у Лондоні був Валерій Хорошковський, потім відставка у січні 2014 р. іншого члена угруповання С.Львовочкина. Звісно, Д.Фірташ не міг одноосібно виконувати роль комунікатора від тодішньої української влади з Кремлем. Цікаво відзначити, що Фірташ й очолювана ним кампанія Group DF давно взяли курс на Захід. Показово також і те, що більшість бенефіціарних акціонерів GDF зосередились саме у Великобританії. Там, як зазначає в одному з експертних матеріалів тижневика “Коментарі” Іван Петров, мешкає один з головних західних партнерів Д.Фірташа – виконавчий директор GDF Роберт Шетлер Джонс [12, с.3].

Фактично і на 2014 рік в енергетичній сфері планувалася “дво-векторна” політична лінія: як член Енергетичного співтовариства, за словами тодішнього міністра енергетики та вугільної промисловості Е. Ставицького, Україна робитиме кроки для “оновлення договору”, добиваючись при цьому “рівних можливостей” у використанні інструментів ЄС для досягнення спільних цілей. З іншого боку, продовжуватиметься курс України, як головної в СНД, на зміцнення співробітництва у галузі енергетики, зокрема на укладення угоди щодо “вільного доступу до трубопровідного транспорту” [13, с.16].

Останнім часом у ЗМІ і в експертному середовищі усе частіше дебатуються тема реверсних поставок газу в Україну з території сусідніх держав Центральної Європи – Польщі, Угорщини, Словаччини. Угорщина, як відомо, під тиском Кремля відмовилася від реверсу газу. Особливу надію в Україні покладають на Словаччину, хоча переговори щодо реверсу газу в Україну продовжуються вже 4-й рік. Усього Словаччина може закачувати у наші газосховища до 30 млрд. кубометрів на рік. Для порівняння Польща – лише 1,5 млрд. кубометрів. Цікаво також відзначити, що загальна ємність газосховищ 28 країн Європи складає близько 80 млрд. кубометрів. Як зазначає у своєму експертному матеріалі Алла Єрьоменко, одним з головних питань залишається проблема прямого контакту

операторів двох країн – компанії Eustream (Словаччина) та “Укртрансгаз”. Складність у тому, що Eustream тільки на 51% належить уряду Словаччини, а решту – 49% акцій, як завзято стверджують на ринку, опосередковано належить усе тому ж “Газпрому”. І ця обставина у підсумку не дозволяє операторам ГТС обох країн “укласти пряму взаємовигідну угоду” [14, с.8]. Важливим є ще один фактор про який пишуть оглядачі у контексті газових взаємин РФ і України. Як підкреслює Г.Простаков тижневику “Вести. Репортер”, забезпечення України мінімально необхідним об’ємом газу – в інтересах Росії. Адже на газових переговорах завжди присутній “кримський фактор”. В українському Міненерго дають зрозуміти: у випадку нехватки палива “у першу чергу буде відключено Крим” [15, с.27].

188 — Проблематика економічного співробітництва по лінії Схід–Захід так чи інакше вписуються у більш широке коло питань сучасної взаємодії України з провідними державами на світовій арені. У центрі уваги політиків в рамках конфлікту Заходу (США і ЄС) і Росії щодо України усі головні актори намагаються поставити певні обмежувачі щодо її можливого “оновленого” геополітичного статусу. Так, наприклад, експерт з питань міжнародної політики Сергій Толстов, вважає, що мова може йти про позаблоковий статус України і про нерозміщення “військових об’єктів на її території”. На певному етапі може постати і питання “інтернаціоналізації статусу України”, визнання її нейтралітету [16, с.5]. Взагалі-то деякі експерти вважають, що Україну навіть очікує доля нейтральної Фінляндії, яку та відіграла у роки холодної війни. Серед американських експертів, до прикладу, немає одностайності щодо майбутнього України: висловлюються дві протилежні думки із врахуванням російського фактору. Одні аналітики вважають, що Україну можна “зберегти у кордонах 17 березня 2014-го”. Інші ж виходять із того, що “Крим для України втрачено назавжди”, і головна мета – зупинити сепаратизм на південному сході країни. В цілому ж, позиція американської еліти з українського питання орієнтована на відсутність конфронтації з Росією щодо вступу України в НАТО і схиляється до моделі “фінляндизації України”. Нагадаємо ще раз: свого часу фінська “політика моста” між Заходом і СРСР допомогла зберегти територіальний і економічний суверенітет Фінляндії [17, с.6].

Ключовими геополітичними інтересами Вашингтону у глобальному контексті залишаються два (якщо ідеться насамперед про енергетичну складову): вирвати Україну з-під впливу Росії і повернутися знов до питання Сирії, через яку забезпечується транзит газу з країн Затоки до ЄС. Не будемо забувати, зазначає в одному з експертних матеріалів, що в Східній Європі (і в Україні) розпочато і буде надалі розширюватись видобуток газу зі сланцевих порід. Причому сьогодні сланцеву нафту розпочала добувати навіть Японія [18, с.6].

Стосовно ж Європи, то можна констатувати: багато що змінилося в її традиційних векторах з часів холодної війни. Наступив момент, коли, як відверто пише З.Бжезинський, усі європейські країни “ухиляються від серйозних зобов'язань” навіть у рамках НАТО. Більш того, на його думку, особливі відносини між Німеччиною і Росією здатні стерти кордони “Європи цілісної та вільної”. У таких відносинах насамперед зацікавлена німецька ділова верхівка (а також італійська і деяких інших країн), увага яких “прикута до комерційних перспектив Росії, яка перебуває на етапі модернізації” [19, с.103]. Отже, Європа сьогодні зіткнулася з набагато глибшим геостратегічним поділом, де значну роль відіграють комерційні чинники, а не тільки суто геополітичні фактори. Як зазначають автори солідного видання з проблематики сучасного етапу розвитку міжнародної системи, сьогодні народжуються “нові формати регулювання міжнародного середовища”, котрі змінюються у контексті багаторівневих глобальних й регіональних вимірів [20, с. 247].

Газета “День”, систематично подаючи позиції зарубіжної преси, висловлювала сподівання на більш помірковану й адекватну позицію провідних геополітичних акторів в українському питанні. Зокрема посилалися на британську газету “The Independent”. На шпальтах цього видання відзначалося, що стабільність України може бути забезпечена за умови, “якщо Росія, Європа та США співпрацюватимуть, а не розглядатимуть цю країну як приз”. Більш того, тут висловлювалась думка, що, будучи обережним політиком, президент Обама “не демонструє ніякого бажання починати протистояння з Москвою”. Так само міркують і країни Європи, розробляючи пакет економічної допомоги Україні. І в “ідеальному варіанті перебігу подій Росія візьме участь у цьому процесі”. Підсумок аналітичного прогнозу такий: “Ніхто не знає, як

закінчиться ця криза. Але навіть у цей складний момент Україна може стати мостом між Сходом і Заходом” [21, с.3]. Однак криза і внутрішньополітична, і у зовнішніх стосунках значно поглибилася, незважаючи на те, що протягом 2013-го року “ЄС та Росія намагалися зробити все, щоб Янукович таки відмовився від балансування та визначився з напрямком інтеграції” [4, с.126].

190
— Говорячи про євразійський вектор інтеграції України, посол США в Україні Джефрі Пайетт в інтерв'ю газеті “День” висловив своє здивування з приводу того факту, що саме в Україні, де, зазвичай, Росія “має так багато впливу м'якої сили, Кремль припустився лише до використання своєї жорсткої сили” [22, с.4]. Події, які наступили за Євромайданом, суттєво змінили налаштування громадської думки стосовно європейських перспектив України. За результатами соціологічного опитування Інституту Горшеніна, проведеного у травні цього року, 59,7% респондентів вважають, що Україна повинна рухатися в напрямку інтеграції з ЄС. Водночас, лише 18,8% українців виступили за інтеграцію з Митним союзом [23].

Разом з тим, деякі американські експерти підкреслюють, що необхідно дотримуватись виваженої позиції в українському питанні. Як зауважив один з відомих американських зовнішньополітичних аналітиків, професор Колумбійського університету Роберт Леввольд, сучасна тактика США (і Заходу в цілому) відносно кризи у Східній Європі з приводу України, а також в інших можливих кризових ситуаціях повинна бути такою. США та їх європейські союзники мають концентрувати увагу на тому, як вплинути на вибір Росії через формування подій, а не через намагання змінити світогляд Кремля. Вашингтону спільно з Брюсселем слід надати Україні ту економічну допомогу, яку вона потребує. Зрозуміло, за умови реальних кроків до виправлення корумпованої політичної системи.

Отже, підводячи підсумки викладеному у статті матеріалу, зазначимо, що внутрішні проблеми, які змушена вирішувати сьогодні Україна (і не тільки політики, а вся громада) є складними й багатоплановими. Можна констатувати також, що на інформаційному рівні у досліджуваній період все-таки домінуючими були “проєвропейські” експертні оцінки й політичні коментарі у проаналізованих ЗМІ. Помірковані і достатньо об'єктивні оцінки

щодо розвитку подій стосовно підписання договору про асоціацію з ЄС давалися експертами і оглядачами політичних тижневиків “Коментарі”, “Дзеркало тижня”, “Фокус”, а також щоденної газети “День”. Проте, традиційно більш радикальну позицію щодо “євразійського вектору” зовнішньої політики України займав “Український тиждень”. Відзначимо і те, що проблематика відносин насамперед між ЄС, США, Росією і Україною не втрапить актуальність як на регіональному, так і глобальному рівнях.

Джерела та література:

1. Сидорук Т.В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства: монографія. – Львів:ПАІС, 2012. – 444 с.

2. Андрущенко Т.В. Політико-аксіологічні детермінанти цивілізаційного розвитку / Тетяна Вікторівна Андрущенко / Автореф. дис. доктора політ. наук за спец. 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. – Чернівці, 2012. – 36 с.

3. Черник П.П. Геополітичне положення України в Центральній-Східній Європі / Петро Петрович Черник / Автореф. дис. канд. політ. наук за спец. 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. – Львів, 2008. – 23 с.

4. Александров Л. (Не)залежна Україна // Світ у 2014. Український випуск. – К., 2014. – С.126-127.

5. Аслунд А., Пагіря О.: “Президентство Януковича вже закінчилося з погляду реформ” / Андерс Аслунд // Український тиждень. – 2013. – 24-30 травня. – С.24-25.

6. Лавринович О.: “Янукович відмовився від євроінтеграції ще за рік до не підписання Угоди про асоціацію з ЄС” // http://lb.ua/news/2014/07/23/273722_lavrinovich.html

7. Крамар О. Під знаком вибору // Світ у 2014. Український випуск. – 2014. – С.123-125.

8. Коновалов А. 7 вопросов политологу Дмитрию Выдрину о перспективах Ассоциации с ЕС // Вести. Репортер. – 2013.– 15-21 ноября. – №12. – С.12.

9. Опока Ю. Половинчатая ассоциация / Юрий Опока // Фокус. – 2013.– 25 октября. – С.18.

10. Кнайпа В. Дружба с поглощением / В. Кнайпа // Фокус. –2014. – 10 января.

11. Пода В. Сорок років на газовій голці / Вікторія Пода // Коментарі. – 2014. – 4 квітня.

12. Петров И. Последняя игра “газовиков” / Иван Петров // Коментарии. – 2014. – 24 января.

13. Украина 2014. Планы страны на год (Э.Ставицкий) / Коментарии. – 2014. – 24 января. – С.14-25.

14. Єрмоєнко А. Словацький реверс / Алла Єрмоєнко / Дзеркало тижня. – 2014. – 26 квітня.

15. Простаков Г. Энергетика как второй фронт. Проблема обеспечения Украины газом стала проблемой Евросоюза / Глеб Простаков // Вести. Репортер. – 2014. – 3-9 октября. – С.26-27.

16. Толстов С. Клуб експертів / Сергій Толстов // Коментарі. – 2014. – 13 червня.

17. Форостовець С. Обама не проти перетворити Київ на Гельсінкі / Стас Форостовець // Коментарі. – 2014. – 13 червня.

192 Михайленко М. Українська криза отвережує США / Максим Михайленко // Коментарі. – 2014. – 9 травня. – С.6-7.

— 19. Бжезинський З. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади. – Львів: Літопис, 2012.– 168 с.

20. Мегатренды. Основные траектории эволюции мирового порядка в XXI веке. – М.: Аспект Пресс, 2013. – 448 с.

21. Україні потрібні радикальні реформи. Зарубіжні ЗМІ про нові українські власті, вплив Росії та про Майдан // День.–2014.– 27 лютого.

22. Джеффри Пайетт: США не рассматривают Украину как какой-то приз в игре между Вашингтоном, Москвой, Брюсселем (интервью газете “День”) // День. – 2014. – 25-26 июля. – С.4-5.

23. Украина и ЕС подписали экономическую часть ассоциации //Gorshenin weekly. – Вып. 24. – 2014 – 30 июня // <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/087/10/53b5690d59eb3.pdf>